

Demir Çağında Önasya ve Urartu Krallığı

İnsanın yerleşik yaşama geçiş sürecini izleyen yaklaşık on bin yıllık süreçte etkileri oldukça geniş coğrafyada hissedilen birçok değişim ve dönüşüm süreci yaşanmıştır. Bilindiği üzere Önasya'da, ilk üreticiliğe geçiş süreci (Neolitik Dönem) ve kentleşme (Kalkolitik-Erken Tunç Çağı) toplumsal yaşamın temel dinamiklerini köklü bir biçimde değiştiren yeniliklere sahne olmuş ve bu nedenle "kırılma noktaları" olarak değerlendirilmişlerdir.

Yazı: Kemalettin KÖROĞLU
Marmara Üniversitesi
Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı

Önasya'da bütün dengeleri değiştiren göç dalgaları, MÖ 2. binyılda elde edilmiş kazanımların büyük oranda kaybedilmesine ve geniş bir coğrafyanın yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Anadolu'daki Hitit İmparatorluğu, bu sürecin başında yıkılmış, başkent ve İmparatorluk tarafından kurulmuş bütün diğer büyük kentler terk edilmiştir. Çivi yazısı kullanımı son bulmuş, kabartma ve heykel üretimi kesintiye uğramıştır.

emir Çağı terimi, kabaca MÖ 1200-330 yılları arasında Önasya'da yaşanan tarihsel süreci tanımlamak için kullanılır. Dokuz yüzyılı aşkın sürenin ilk yarısında, Anadolu ve Mezopotamya'nın başta demografik yapısı olmak üzere siyasal ve sosyal yapısı köklü bir biçimde değişmiş ve etkileri günümüze kadar gelen birçok yenilik ortaya çıkmıştır.

Göç Dalgaları

Demografik yapının değişimi Demir Çağının ilk birkaç yüzyılı boyunca gerçekleşmiştir. Büyük gruplar halinde göç eden toplumlar, Önasya'da belli bölgelere yerleşmiştir. Mısır'da Medinet Habu'daki yazıtlara dayanarak yapılan en popüler senaryoya göre bu sürecin başlangıcı kuzeyden Deniz Kavimleri'nin göçü ile başlamış ve gelenler, Mısır'a kadar bütün Ege ve Akdeniz sahillerindeki dengeleri değiştirmiştir. Daha çok kentlerdeki yangın ve yağma tabakalarıyla ilişkilendirilen bu toplumlardan geriye fazla bir şey kalmamıştır.

Anadolu'nun batı kıyılarında Aiolia (Ayolya), Ionia (İyonya) ve Karia (Karya) bölgelerinde "polis" olarak adlandırılan kent devletlerinin kurucuları da Erken Demir Çağında Hellas'tan gelerek bölgeye yerleşmiş ve birkaç binyıl boyunca burada kalmışlardır. Orta ve Batı Anadolu'da Demir Çağında etkin bir krallık kuran Friglerin ataları ise Balkanlardan aynı süreçte Anadolu'ya geçerek yavaş yavaş Sakarya Nehri kıyısındaki başkentleri Gordion çevresinde çoğalmışlardır. Orta Demir Çağında Frigler, Geç Hitit Krallıkları, Urartu ve Yeni Assur'un çektiği bir dünyada önemli aktörlerden biridir.

Doğu Anadolu ve çevresinde Erken Demir Çağında Uruatri ve Nairi toplumları karşımıza çıkar. İlk kez Orta Assur yazıtlarında adları anılan bu toplumlar, Anadolu'ya MÖ 3. binyılda gelen Hurrilerle akrabadırlar. Erken Demir Çağı boyunca bölgede birkaç yüzyıl yarı göçebe yaşam süren Uruatri ve Nairi aşiretleri, Urartu Devleti'nin kurucusu olmuş

ve Doğu'da yaşanan değişime öncülük etmişlerdir. Erken Demir Çağında Doğu Anadolu ve çevresinde etkili olan bir başka toplum ise Muşkilerdir. Bu toplumun varlığından da ilk kez yine Orta Assur yazıtları sayesinde haberdar olmaktadır. Önce Elazığ-Malatya bölgesinde oldukları anlaşılan Muşkiler, Torosların güneyine ve Anadolu içlerine doğru göçlerine devam ederek Frig toplumunun bir parçası haline gelmişlerdir. Bu nedenle MÖ 8. yüzyılda Assur yazıtları ünlü Frig kralı Midas'ı "Muşkili Mita" olarak adlandırmıştır.

Erken Demir Çağında, Mezopotamya ve çevresinde de önemli nüfus hareketleri yaşanmıştır. Bu süreçte harekete geçen en büyük grup, Suriye çöllerinden kuzeye doğru ilerleyen Aramilerdir. Orta Assur Krallığı'nın denetiminde olan bölgelere, Geç Hitit kent devletlerine ve Güney Doğu Anadolu'ya yayılan bu toplum, varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Suriyedeki Aramilerin yanında Güneydoğu Anadolu'daki Keldani ve Süryanilerin Aramilerin devamı oldukları bilinmektedir. Aramice, bu toplumun göçünden sonra giderek yaygınlaşmış, Yeni Assur Krallığı'nda MÖ 8. yüzyıldan itibaren ikinci bir dil olarak kullanılmaya başlanmıştır. Assur Krallığı'nın başkent ve çevresindeki önemli kentlerde Arami nüfusunun artması son yüzyılda bu toplumun etkinliğini artırmıştır. Aramice Assur sonrasında ortak dil olarak uzun süre varlığını korumuştur. Aramilerin yerleştiği bölgeler Bit Adini, Bit Halupe ve Bit Zamani gibi kabile isimleriyle anılmaktadır. Günümüzdeki Diyarbakır'ın eski adı olan Amedi de ilk kez Orta Assur yazıtlarında Bit Zamani adlı Arami kabilesinin başkenti olarak anılmıştır. Bu dönemde Doğu Akdeniz kıyılarına da Aramilerle akraba olan ve Batı Semitik dil konuşan İbrani kökenli toplumlar yerleşmeye başlamıştır. Burada kurulan Yehuda ve İsrail devletleri bu toplumların eseridir.

Dur-Şarrukin sarayının kapısındaki lamaşşular.

II. Aşurnasirpal tarafından Assur Krallığı'nın yeni başkenti olarak inşa edilen Kalhu kentindeki Kuzeybatı Sarayı'nın taht odasının A.H. Layard tarafından yapılan resmi. Duvarlar, üzerlerine kralın kazandığı başarılar, av sahneleri, kanatlı cinler, hayat ağaçları işlenmiş taş kabartmalarla süsli'dür. Temsili resimde ortadaki kral vezirine direktif vermekte, arkasında sakalsız bir hadım görevli durmakta, sol tarafta da iki yazıcı ve bir saray görevlisi emirleri kaydetmektedir. Birçok yeni Assur kabartmasında gösterildiği gibi yazıcılardan biri çivi yazısıyla kil tablete, ikincisi ise alfabe yazısıyla (Aramice), papirüs üzerine yazmaktadır.

Önasya'da bütün dengeleri değiştiren bu göç dalgaları, MÖ 2. binyılda elde edilmiş kazanımların büyük oranda kaybedilmesine ve geniş bir coğrafyanın yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Anadolu'daki Hitit İmparatorluğu, bu sürecin başında yıkılmış, başkent ve İmparatorluk tarafından kurulmuş bütün diğer büyük kentler terk edilmiştir. Çivi yazısı kullanımı son bulmuş, kabartma ve heykel üretimi kesintiye uğramıştır. Doğu Akdeniz kıyısındaki Emar ve Ebla gibi gelişmiş kentlerde ve kent devletlerinde yaşam dramatik biçimde son bulmuştur. Orta Assur Krallığı, başkent çevresinde küçük bir güç olarak varlığını sürdürmeyi başarmış, Babil çevresindeki Kassit devleti ise yıkılmıştır.

Erken Demir Çağında birkaç yüzyıl boyunca yaşanan ve yazılı belgelerin eksikliği yüzünden "Karanlık Çağ" olarak adlandırılan bu yeniden biçimlenme süreci, MÖ 10. yüzyıl başından itibaren bir dizi gelişmeyle son bulur: Doğu Akdeniz kıyıları ilk kez tek tanrılı bir dinin ortaya çıkışına bu süreçte tanıklık eder. Demir Çağında yazılmaya başlanan Eski Ahit, yaklaşık bin yıl boyunca bu coğrafyada meydana gelen önemli olayları içerir. Assur, Babil ve Perslerin günümüze kadar unutulmamış olmasının temel nedeni bu krallıkların Doğu Akdeniz kıyılarına yaptıkları seferler bağlamında ilişkili birçok ayrıntının Eski Ahit'te anlatılıyor olmasıdır.

Demir Çağındaki en önemli gelişmelerden bir diğeri, Doğu Akdeniz kıyılarında Fenike bölgesinde alfabe yazısının ortaya çıkışıdır. MÖ 4. binyılın sonlarından itibaren kullanılan hiyeroglif yazısı ve çivi yazısından elde edilen kazanımlar, daha kolay bir sistemle yeni yazı biçimine dönüştürülmüş ve

Ortadoğu'da yaygın olan göçebe çadırı: Karaçadır.

kısa zamanda Batı Dünyasına buradan yayılmıştır. Bu gelişmeler, Akdeniz kıyılarında, kırılma sürecini hazırlayan temel dinamiklerin oluştuğunu, sosyal sınıfların, zanaatkarların varlığını, ticaretin geliştiğini, hatta yazı konusundaki birikimi ve öğretiyi aktaracak bir yapının korunduğunu göstermektedir. Daha açık belirtmek gerekirse göç dalgaları Doğu Akdeniz kıyılarında bütün geçmiş kazanımları kesintiye uğratacak büyüklükte bir tahribata yol açmamış olmalıdır.

Belli bölgelerde demir kullanımının gelişmeye başlaması, özellikle askeri alanda bu merkezlerin karşı konulamaz güç haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Demir kullanımı özellikle Orta Demir Çağında mimari, heykel ve kabartma sanatının anıtsal olarak

nitelendirilebilecek boyutlara ulaşmasına olanak tanımıştır. Cam üretiminin de Demir Çağı başlarında gelişmeye başladığı, özellikle takı yapımında değerli taşlar yerine taklitlerinin üretiminde tercih edildiği bilinmektedir.

Yaşanan nüfus hareketleri ve Arami baskısına rağmen, MÖ 2. binyılda elde edilen kazanımları ve geleneksel yapıyı korumayı başaran ikinci kültür bölgesi Kuzey Suriye ve çevresidir. Başta Kargamış ve Malatya olmak üzere Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Toros bölgesindeki birçok Geç Hitit kenti, Orta Demir Çağında geleneksel çizgileri ve özgün kimliklerini yansıtan eserler üretmeye devam etmektedirler. Anadolu'da Erken Demir Çağında çivi yazısı unutulmuş olmakla bir-

Palu
kalesinden
Murat Nehri
ve Vadisi

likte bu kentlerde Hiyeroglif Luwice yazısını sonraki nesillere aktaracak kurumların ayakta kaldığı görülür. Yazı bilindiği üzere ancak kesintisiz yerleşime sahne olan kentlerde, tapınak veya saray için yazıcı/kâtip yetiştiren okulların varlığını korumasıyla sonraki dönemlere aktarılabilmiştir. Siyasal yapının yıkılmasıyla kent yaşamı son bulursa yazı da son bulmaktadır. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla çivi yazısı son bulmuş, ancak Geç Hitit Kent Devletlerinde yönetici sınıf hiyeroglif yazısını öğreten okulların varlığını korumuştur. Kabartma ve heykel konusunda Hitit geleneğini sürdüren bölgesel üsluplar geliştirmiş zanaatkarların becerilerini aktaracak atölyelerin de bir şekilde sürdüğü görülmektedir. Anıtsal girişlerine kabartmalı ortostatlar yerleştirilmiş Geç Hitit kentleri, buradaki kabartmalar ve mimari gelenek, başta Yeni Assur olmak üzere Önyasya'da bütün Orta Demir Çağı devletlerine model olmuştur.

Orta Demir Çağının Süper Gücü: Yeni Assur Krallığı

Önyasya'da MÖ 9. yüzyıl, Orta Demir Çağının başlangıcı olarak kabul edilir. Bunun önemli gerekçelerinden biri, Anadolu ve Mezopotamya'da kurulan çok uluslu devletlerin buldukları bölgelerde geleneksel yaşam biçimini değiştirecek güce ulaşmalarıdır.

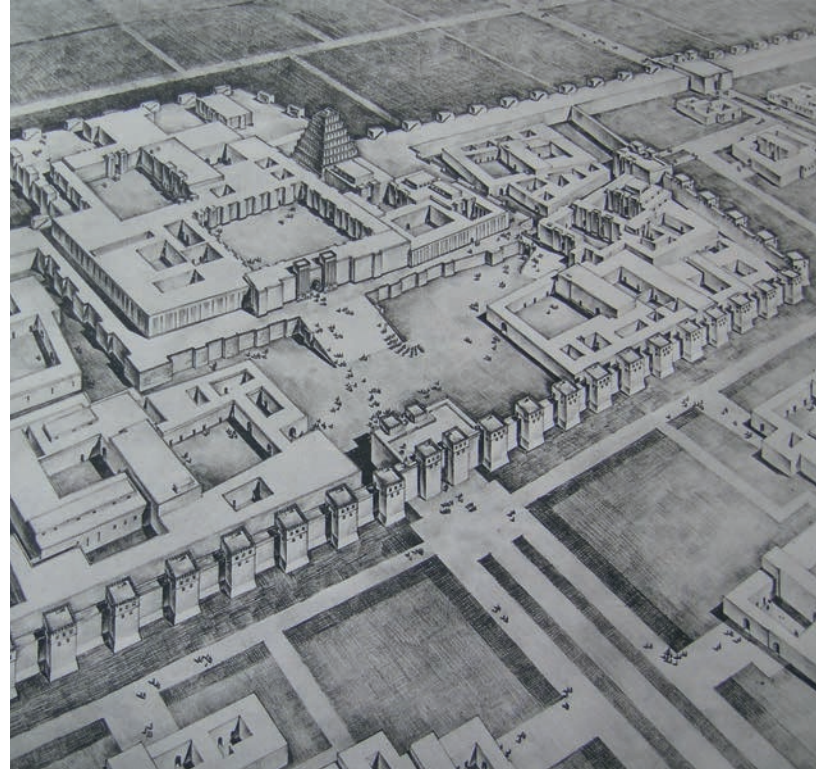
Yaptıkları tehcirden sağlanan işgücü, aldıkları ganimet ve yağmalanan bölgelerin gelirleri bu krallıkların önemli yatırımlar yapmalarına zemin hazırlamıştır. Kentleşme hızlanmıştır. Eğer başkent kralın şanını gösterecek yapılar için uygun değilse yeni bir başkent inşa edilmiştir. Yeni Assur dönemi başlarında II. Aşurnasirpal (MÖ 883-859) geleneksel başkent kuzeyinde Kalhu kentini, II. Sargon (MÖ 721-705) Dur Şarrukin'i ve Sanherib (MÖ 704-781) Ninive'yi başkent olarak bu gerekçelerle inşa etmiştir. Bunlardan Dur Şarrukin, daha önce yerleşim bulunmayan bölgede inşa edilmiş ve kendisinden sonra da terk edilerek bir daha kullanılmamıştır. Kentlerin ve içindeki yapıların boyutları krallığın gücüne paralel olarak büyümüştür. Kalhu 360 hektar, Dur Şarrukin 300 hektar, Ninive ise 750 hektar alana kurulmuştur. Surların uzunluğu 7 ile 13 kilometre arasında değişmekte, kalınlığı ise 40 metreye ulaşmaktaydı. Sarayın kapılarına yerleştirilen lamaşşuların ağırlığı 40 tonu geçmekteydi. Kralın kabul salonu ve saraydaki birçok mekânın duvarları; savaş, av ve kutlama gibi kralı ölümsüzleştiren sah-

nelerden oluşan kabartmalarla süslenmekteydi.

Yeni Assur başkentleri üç bölümden oluşmaktaydı: Sitadel, askeri kışla ve aşağı şehir. Sitadel ve askeri kışla alanı, imparatorluk tarafından tasarlanarak belli bir plan çerçevesinde inşa edilmekteydi. Sitadelde saray ve konaklar dışında tapınaklar, çevresinde ise botanik bahçeleri bulunmaktaydı. Bütün bunlar, Yeni Assur Krallığı'nın imajını geliştirecek biçimde benzersiz olarak yapılmaktaydı. II. Aşurnasirpal'in Kalhu kentinin açılışı için 69 bin 574 kişiye 10 gün boyunca kente ziyafet vermekle övünmesi bu bakış açısını en belirgin biçimde tanımlar. Yeni Assur kentlerinin sitadellerinde inşa ettikleri iki avlulu, kabul salonu ve haremi olan saray planı, Önyasya'da içindeki birçok uygulamayla birlikte Osmanlı Dönemine kadar tekrarlanan bir model haline gelmiştir.

Orta Demir Çağı başında başta Yeni Assur Krallığı olmak üzere birçok devlet ordularında bir süvari sınıfı oluşturmuştur. Atın Önyasya'da savaş arabalarında kullanımı MÖ 2. binyılda oldukça yaygındı. Ancak Orta Demir Çağı başlarında at üzerinde savaşan askeri birliklerin oluşması etkinlik alanlarını artırmış, imparatorlukların çevresindeki bütün artı değerlerin başkentlere taşınmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca eyaletler arasındaki iletişim hızlanmış, haberleşme ağı başkentleri daha

II. Sargon (Şarrukin) tarafından planlanarak yaptırılan Dur Şarrukin (Horsabad) kenti sitadelinin rekonstrüksiyonu. 24 m kalınlığındaki surlarla korunan ve 200'den çok odası olan saray, yükseltilmiş bir alan üzerinde kurulmuştur. Sarayın güneyinde ziggurat, güneybatısında Nabu tapınağı, kuzeydoğusunda ise yüksek görevlilerin konutları gibi önemli yapılar yer almaktadır.

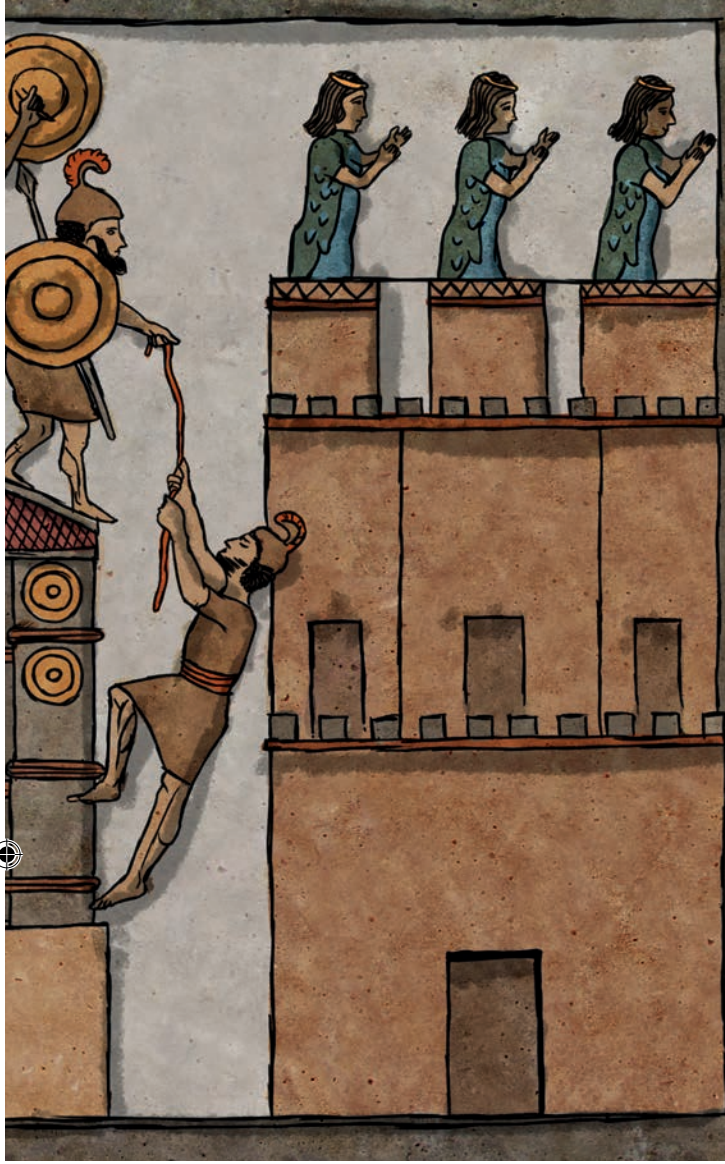

güçlü hale getirmiştir. Atın bu anlamda binek hayvanı olarak kullanımı Asya steplerinde daha erken başlamıştı.

Yeni Assur Krallığı, köklü Mezopotamya geleneklerinden miras aldığı birçok altlığa bu dönemde ortaya çıkan yeniliklerin büyük bölümünü ekleyerek karşı konulmaz bir güç haline gelmiştir. Sınırları MÖ 8. ve 7. yüzyılda güneyde Basra Körfezi'nden kuzeyde Toroslar'a, doğuda Zagroslar'ın doğusundan batıda Çukurova, Akdeniz kıyı şeridi ve Mısır'ın bir bölümünü kapsayacak kadar genişlemişti. Bu sınırlar içinde birçok eski kent devleti, merkezini eyalet haline getirip yaşamasına izin vermiş, bazı bölgelere de başkent modelinde yeni eyalet merkezleri inşa etmişti. İmparatorluğun bu geniş sınırları içinde,

ekonomik ve askeri yapısına katkı yapacak, problem çıkarmayan, vergi ve haraç vermeyi kabul eden merkezler varlıklarını korumuşlardır. Yeni Assur döneminde bütün bu geniş sınırlar içinde yalnızca Assur sanatının etkileri yaygınlaşmamış, ayrıca günlük yaşamda kullanılan fabrikasyon olarak üretilmiş çanak çömlek de eyalet merkezleri ve yakın çevresinde baskın hale gelmiştir. Mimari, sanat ve günlük yaşamda Yeni Assur standartları ve ölçüleri yaygın olarak uygulanmıştır. Kuzey Suriye ve Toros bölgesindeki Geç Hitit kent devletlerinin varlığı bu bağlamda Yeni Assur'un isteklerini karşılama konusundaki becerileri oranında uzun ömürlü olmuştur.

Yeni Assur kentlerinde yaşayan elit sınıfın ihtiyaç duyduğu lüks ürünlerin uzak bölgeler-

Fransız ressam Eugene Flandin'in çizdiği kabartma resmi Assur kralı II. Sargon'un MÖ 714'te Muşaşir kentini zaptı ve Haldi Tapınağı'nın yağmalanışını betimliyor. Dur-Şarru-kin (bugün Khorsabad) Sarayı'nın duvarlarını süslüyordu. 1850'le yerinden sökülüp taşınırken devrilen saldan düşerek Dicle'nin sularında kayboldu. (Çizim K. Köroğlu, H. Danişmaz; renklendirme Ece Zeber, Botta 1849'dan)

den güvenli bir biçimde ticareti yapılabilmekteydi. Kentlerdeki zanaatkâr atölyeleri, geleneksel birikimlerine ele geçirilen bölgelerden gelen yeni üslupları da ekleyerek Assur sanatını geliştirmişlerdir. Altın, gümüş ve bakır gibi hammaddelerin yanı sıra fildişi ve cam Doğu Akdeniz kıyılarından, fibula Orta Anadolu'dan, at doğuda Med ülkesinden, fil daha doğudan, deve Araplardan ve İrandan ticaret yoluyla veya savaş ganimeti olarak alınmaktaydı.

Doğu'da Değişim ve Urartu

Orta Demir Çağında Urartu Devleti'nin kuruluşuyla Doğu Anadolu yaylasına taşınan yeni yaşam unsurları ve kültürel birikim, kırılma sürecinde yaşanan etkileşimin oldukça güçlü olduğunu göstermektedir. Güneyde Toros silsilesi, kuzeyde Kars platosu, doğuda Urmiye Gölü ve Sevan Gölü, batıda da Fırat tarafından çevrelenen sınırlar içindeki egemenlik alanının büyük bölümü sıradağlar ve platolardan oluşur. Krallığın merkezi olan Tuşpa (Van) deniz seviyesinden 1650 metre kadar yüksektedir. Bu zorlu coğrafyada binlerce yıldan bu yana, merkezi bir devletin denetimine girmemiş yarı göçebe toplumlar/aşiretler yaşamaktadır. Bu nedenle Uruatri ve Nairi aşiretlerinden biri tarafından kurulan Biainili/Urartu Devleti'nin yapısı, ayakta kalmak ve bölgeyi denetlemek için bulduğu kendine özgü yöntemleri dikkatlice irdelenmelidir.

Urartu Krallığı, MÖ 9. yüzyılın ortalarında Van Gölü'nün doğusuna egemen aşiretlerden biri tarafından kurulmuştur. Kurucu sülalenin devlet geleneğini tanıdığı, kısa zamanda oluşturulan kurumlar ve faaliyetlerden anlaşılmaktadır. Urartu Krallığı, kuruluşunun arkasından elde ettiği gücü büyük oranda kentleşme, tarımı geliştirme ve yerleşik toplum yaratma çabalarına yönlendirmiş gözükmektedir. Devletin kuruluşuyla Doğu Anadolu'ya taşınan yeniliklerin birçoğu, buradaki geleneksel yaşam biçimine oldukça tersti. Bu nedenle değişim sürecinin devam etmesi güçlü bir devletin varlığına bağlıydı. Ancak bu sürecin geleneksel yaşamı bütünüyle değiştirecek şekilde başarılı sonuçlandığını söylemek zordur. Bölgenin zorlu coğrafyası, bol kar yağın kış mevsiminin uzunluğu, belli coğrafi birimleri yaşam alanı olarak seçen aşiretlerle devletin bağımlı oldukça kırılgan hale getiriyordu. Urartu Devleti'nin kuruluşuyla mimarlık, madencilik, sanat, çanak çömlek, ticaret, ölçü birimleri ve din gibi alanlarda ortaya çıkan yeni standartların bu aşiretlerde ne kadar kabul gördüğü açık değildir. Başka

bir deyişle Urartu'yu tanımlayan bu tür kriterlerin, ülkenin merkezinden ve büyük kentlerden uzaklaş-tıkça silikleştiği, kırsal alanlara ve dağlık bölgelere çok az ulaştığı görülmektedir.

Urartu Krallığı'nın MÖ 9. yüzyıl ile 7. yüzyılın or-taları arasındaki güçlü döneminde Doğu'yu de-ğiştirme sürecinde uyguladığı yöntemler, birçok bakımdan Yeni Assur Krallığı'nın uyguladıklarına benzemekle birlikte kendine özgü, bölgesel yanları da vardır. Yıllık sefer yapma geleneği Yeni Assur'un da güç sağlama yöntemlerinden biriydi. Seferler-de ulaşılan noktalara dikilen yazıtlar ve birçoğu başkentte bulunan yıllıklar, bu seferlerin sınırları genişletmek, ganimet elde etmek, tehcir yapmak ve güvenliği sağlamak gibi amaçlarla gerçekleştiril-diğini göstermektedir. Urartu'nun yeni kent kurma girişimleri seferlerin başarısına ve özellikle de nak-

ledilen insanların sayısına bağlıydı. Tehcir edilen insanlar kentlerin inşasında çalıştırılmak yanında, yeni tarım alanları oluşturmak ve zanaatkâr yetiştir-mek gibi birçok amaç için kullanılmaktaydı.

Urartu Devleti, yalnızca başkentlerini geliştir-meye odaklanan Anadolu Demir Çağ krallık-larının aksine, ülkenin birçok noktasında başkent-ten daha büyük kentler inşa etmiştir. Bu anlamda Urartu kralları, birikimlerini büyük oranda kendi başkentlerine ve burada kurdukları saray ve tapınak gibi görkemli yapılara harcayan Yeni Assur kralla-rından farklı davranmışlar ve özellikle üç bölgede büyük kent inşa projeleri gerçekleştirmişlerdir. Van Gölü havzasında Van (Tuşpa), Yukarı Anzaf, Çavuştepe (Sardurihinili), Toprakkale (Rusahinili), Ayanis (Rusahinili), Körzüt ve Kef Kalesi (Haldiei URU); kuzeyde Murat Nehri havzasında Aznavur-

tepe; Aras Nehri havzasında Armavir Blur (Argıştihinili), Arin Berd (Erebuni), Karmir Blur (Teişebai URU) ve Bastam (Rusai URU TUR) ortak özellikleriyle bu kapsamda değerlendirilebilecek krali kentlerdir.

Urartu kentleri sitadel ve aşağı yerleşme olmak üzere iki bölümden oluşur. Ancak burada sitadeller yerleşime pek uygun olmayan yüksek kayalıklar üzerine inşa edilmiş bunun için kayalığın topografyası düzleştirilerek ve teraslar açılarak belirgin bir biçimde değiştirilmiştir. Sitadeller, Yeni Assur kentlerinde olduğu gibi güçlü surlarla çevrilmiştir. Sitadelerde saray, tapınak, depo ve büyük sarnıç gibi planlı yapılar ve kanalizasyon gibi altyapı sistemi yapılmıştır. Bütün bu kentlerin krali aileden bireyler tarafından yönetildiği, ancak öldüklerinde başkentteki anıtsal krali kaya mezarlarına gömüldüğü anlaşılmaktadır.

Geleneksel olarak yerleşime uygun olmayan bu alanlara inşa malzemesi taşımak ve içme suyu gibi zorunlu ihtiyaçları getirmek oldukça zordur. Doğu Anadolu'nun zor koşullarında yapımı, birkaç bin işçiyle, yıllarca sürmüş olması gerektiği anlaşılan bu sitadellerin ayakta kalması, ihtiyaçlarının karşılanması, ancak kalabalık bir nüfus ile mümkündür. Kentin sitadelinde oturan yönetici sınıf ve bürokrasinin giderleri, birkaç bini geçen aşağı şehir halkının içme suyu ve diğer zorunlu ihtiyaçları düzenli işleyen bir sistem ve organize bir çabayla karşılanabilirdi. Bu nedenle devletin yıkılışıyla kentlerden büyük çoğunun ıssızlaşması şaşırtıcı değildir. Ayrıca sitadellerde askeri birlikler için düzenlenmiş mekân bulunmaması, güvenliğin de aşağı şehir kapsamında planlanmış olduğunu düşündürmektedir. Sitadel dışındaki aşağı yerleşmelere tehcir yoluyla

Van Arkeoloji Müzesi, Demir kılıçlar

uzak bölgelerden getirilen insanlar yerleştirilmekteydi. Urartu kentlerinin boyutları Ayanis örneğinde olduğu gibi 80 hektarı aşmakta, sitadellere bu alanın ancak birkaç hektarlık bölümünü oluşturmaktadır.

Kentler, Urartu Devleti'nin varlığıyla doğuya taşınan veya burada ihtiyaçlar doğrultusunda geliştirilen yeniliklerin ve standartların ortaya çıktığı yerlerdir. Krali ailenin yaşadığı sitadellerde Yeni Assur'dan alınarak Urartu diline uyarlanan çivi yazısı kullanılmaya, burada kurulan okulda da yazıcı yetiştirilmeye başlamıştır. Yazı ilk kez Urartularla birlikte Doğu Anadolu'ya taşınmıştır. Yaygın olmamakla birlikte ölçü birimlerini ifade etmek için Geç Hititlerden alınan hiyeroglif yazısı da kullanılmıştır.

Urartular mimaride, demir aletlerin sağladığı avantajlarla özellikle kayaların düzeltilmesi ve taş işçiliğinde çağdaşlarını aşan ürünler ortaya çıkarmışlardır. Saraylar, kule tipi tapınaklar, depolar ve surlar çok düzgün kesilmiş bazalt veya kalker bloklardan inşa edilmiştir. Sitadellere Yeni Assur'da ve birçok Geç Hitit kentinde olduğu gibi kanalizasyon sistemi yapılmıştır. Sitadellerde veya aşağı şehirlerin bir bölümünde kurulan gelişmiş atölyelerde Urartu toplumunun birkaç yüzyılda olduğu anlaşılan elit sınıfı için lüks ürünler ve takılar geliştirilmiştir. Bu bağlamda günlük yaşamda kullanılan parlak kırmızı astarlı çanak çömlek Urartu'nun damgası niteliğini taşır. Çoğu demir, bronz silahlar ve bir bölümü ithal yarı değerli taşlardan takılar Urartu toplumunun ihtiyaçları ve beğenisi doğrultusunda biçimlendirilmiştir. Mühür, fibula, iğne ve kemer gibi özel eşyaların Urartu'ya özgü yanları, bezeme ve teknikleri ayırt edilebilmektedir.

Sınırların genişlemesiyle Urartulu tüccarlar MÖ 8. ve 7. yüzyılda komşu oldukları Assur ve Geç Hitit kent devletleriyle bir yandan rekabet ederken bir yandan da ticaret yapmaktaydı. Doğu Akdeniz kıyı bölgesinden cam ve fildişinden yapılmış takılar veya lüks objeler, Orta Anadolu'dan da fibula gibi prestij ürünleri kentlerde yaşayan elit sınıfa ticaret yoluyla ulaşmaktaydı.

Doğu Anadolu'da Urartu Krallığı'nın sınırları içinde, bu dönemin ürünü olarak yönetici sınıfı tanımlayan en belirgin izlerden bir grubu da çok odalı kaya mezarları oluşturur. Başkent Tuşpa'da sitadellere surları içinde korunan alanda inşa edilen 4 adet kaya mezarına Urartu kralları ve aile bireyleri gömülmüştü. Bu mezarlardan kuzeybatı uçtakinin girişinde I. Argiştı'nın çivi yazısıyla yazılmış uzun

Pişmiş toprak rhyton (hayvan biçimli törensel içki kabı) Van Arkeoloji Müzesi

yıllıkları yer almaktadır. Bunların planı, girişte bir platform, büyük bir kapı ile geçilen geniş bir ana oda ve bu odanın çevresindeki yan oda veya odalardan oluşur. Oda sayısı Van/İçkale ve Argiştı Mezarı'nda olduğu gibi en çok 6-7 kadardır. Ana odalar birçok mezarda, Neftkuyudaki gibi 90 metrekareyi aşmakta ve törensel boyutlara ulaşmaktadır. Ayrıca mezar odalarının birçoğunun yan duvarlarında sekiler ve nişler yer alır.

Kaya mezarları devletin inşa ettiği ve kral ailesinden bireylerin denetiminde olduğu anlaşılan diğer kentlerde görülmez. Ancak kentlerden uzak yerel yönetim merkezlerinde, başkentteki mezarlara benzeyen ancak daha küçük boyutlarda kaya mezarları inşa edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla kendi bölgesini denetleme hakkı karşılığında Urartu kralına savaş zamanında birlikleriyle katılan, vergi toplama görevi üstlenen yerel aşiretler, merkez olarak seçtikleri kalelere yönetim erkinin göstergesi olarak, krallar gibi kaya mezarı yaptırmışlardı. Urartu yazıtlarında bazı eyaletlere merkezden de vali (lúEN.NAM) atandı-

Pektoraller statü objesi olarak iki ucundaki deliklerden boyuna asılmaktaydı. Genel olarak yüzeylerinde mitolojik ve dini sahneler işlenmekteydi.
Rezan Has Müzesi

Kırmızı perdahlı ayaklı kadeh
Pişmiş toprak
Rezan Has Müzesi

ğına ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Assur yazıtları da birkaç Urartu valisinin adını vermektedir. Ancak yerel yönetim merkezlerinde Urartu sitadellerinde olduğu gibi gelişmiş bir mimari ve lüks ürünlerin çoğu bulunmaz. Hatta kentlerden uzak ve dağlık alanlarda kırmızı astarlı çanak çömlek bile oldukça azdır. Bu da devletin bazı yerel yönetim merkezleriyle bağının ne kadar sınırlı ve dolayısıyla kırılgan olabileceğine işaret etmektedir.

Demir Çağı, Önasyada demografik yapının şekillendiği, tek tanrılı ilk dinin ortaya çıktığı, alfabe yazının başladığı, mimari, sanat ve devlet yönetiminde etkileri son yüzyıla kadar devam eden standartların oluştuğu bir kırım sürecinin adıdır. Bölgenin tümünü etkileyen bu süreç, birkaç yüzyıl gibi kısa bir süre de olsa Doğu Anadolu'yu da değiştirmiştir. Devlet geleneğinin olmadığı bu coğrafyada kurulan Urartu Krallığı, 2 yüzyılı aşkın bir süre boyunca Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasyada egemen olduğu zorlu coğrafyada yaşam biçimini değiştirmek için büyük çaba harcamıştır.

Oldukça kapsamlı iskân politikası uygulamış, özellikle yeni kentler inşa ettiği Van Gölü havzası ve Sevan Gölü'nün güneyindeki Aras havzasına büyük yatırım yapmıştır. Sulama sistemleri ve tarım geliştirilmiş, toplumun önemli bir kısmı yerleşik hale getirilmiştir. Urartu Krallığı'nı tanımlayan maddi kültür kalıntılarının büyük çoğunluğu bu kentlerde ortaya çıkmıştır. Yerleşik uygarlıkların bulunduğu Mezopotamya'da Yeni Assur sonrasında Yeni Babil ve Persler kent yaşamını ve buna bağlı olarak Demir Çağı boyunca elde edilen kazanımları devam ettirebilmiştir. Ancak Doğu Anadolu'da, MÖ 7. yüzyılın ortalarından itibaren Kimmer ve İskit gibi yarı göçebe toplumların göçleriyle merkezi devlet zayıflamış, kentlerin yakılıp yıkılması ise bu bölgeye taşınan yeniliklerin Urartu adıyla birlikte tarihin derinliklerine gömülmesine neden olmuştur. Urartu adı, yeniden keşfedildiği 19. yüzyıla kadar yalnızca Eski Ahit'te "rrt" olarak varlığını korumuş, bu da yapılan tercümelere Urartu yerine hatalı bir biçimde "Ararat" olarak okunmuştur. ■